

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИРІШЕННЯ СУДАМИ СПОРІВ ПРО УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ

Олександр Кухарєв, доцент кафедри цивільного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ, к. ю. н., доцент

Спори про усунення спадкоємця від права на спадкування є одними з найбільш поширених цивільних справ. Статтею 1224 Цивільного кодексу України¹ визначено підстави усунення особи від права на спадкування. Важливо врахувати, що у зазначеній нормі йдеться про усунення особи від права на спадкування після конкретного спадкодавця, а не про позбавлення права бути спадкоємцем взагалі як частини цивільної правоздатності фізичної особи. Іншими словами, прийняття рішення про усунення особи від права на спадкування стосується лише чітко визначеного

випадку спадкового правонаступництва і не позбавляє цю особу претендувати на спадщину після смерті інших спадкодавців.

Окремі вчені бачать у ст. 1224 ЦК яскраво виражений виховний характер, оскільки вона спрямована на недопущення неправомірної поведінки і передбачає негативні наслідки для порушників не лише правових, але й інших соціальних, у тому числі моральних, норм².

Як роз'яснив Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ³ у пункті 4 листа «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16.05.13 р. № 24-753/0/4-13, **усунення від права на спадкування спадкоємців за законом та за заповітом можливе виключно на підставі рішення суду⁴.**

Відповідачем у такій категорії справ може бути не лише спадкоємець, в тому числі який має право на обов'язкову частку у спадщині, а й відказоодержувач. Усунути від права на спадкування можливо лише фізичну особу. Хоча у фаховій літературі висловлювалася позиція, що недостойними спадкоємцями за заповітом повинні визнаватися і юридичні особи (наприклад, різноманітні релігійні та тоталітарні секти, що впливають на своїх членів з метою заволодіння їхнім майном)⁵.

Безумовно, така точка зору можлива на рівні правової доктрини, а законодавство та судова практика не передбачають можливість позбавити права на спадкування юридичну особу в порядку ст. 1224 ЦК.

Важливе значення має обґрунтованість позовних вимог та наявність належних доказів на їх підтвердження, оскільки практика розгляду справ про усунення від права на спадкування свідчить про те, що позови, як правило, є необґрунтованими, тому в їх задоволенні суди відмовляють.

Законом окремо виділено такі підстави усунення від права на спадкування:

1. Усунення від права на спадкування через умисне позбавлення життя спадкодавця чи будь-якого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя (ч. 1 ст. 1224 ЦК). При цьому протиправні дії відповідача повинні бути підтверджені вироком суду, який набрав законної сили.

У справах про усунення від права на спадкування факти, встановлені вироком суду у кримінальному провадженні, який набрав законної сили, звільняють

¹ Далі за текстом — ЦК.

² Рябоконь Є. О. Усунення від спадкування // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія Юридичні науки. — 2005. — № 67—69. — С. 71.

³ Далі за текстом — ВССУ.

⁴ Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>.

⁵ Див., напр.: Блинков О. Е., Егоренкова К. Ю. Юридические лица в наследственном праве // Наследственное право. — 2011. — № 1. — С. 7, 8.

від необхідності повторного доказування вчинення відповідачем дій, які є підставою для позбавлення його спадкування. Відповідно до ст. 61 Цивільного процесуального кодексу України⁶ обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрала законної сили, не доказуються при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини. Вирок у кримінальному провадженні, що набрав законної сили, або постанова суду у справі про адміністративне правопорушення — обов'язкові для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дій особи, стосовно якої ухвалено вирок або постанову суду, з питань, чи мали місце ці дії та чи вчинені вони цією особою. В цьому випадку мова йде про «преюдицію», хоча цей термін законодавчо не закріплений. Термін «преюдиція» походить від латинського «*praejudicium*» — заздалегідь прийняте рішення, вирішене наперед питання; обставини, які дозволяють судити про наслідки. Історичний шлях преюдиції бере свої витoki з римського права. Ще з римського права відома теза: «*Res iudicata pro veritate habetur*» (судове рішення має прийматися за істину).

Відтак, факт умисного позбавлення життя спадкодавця чи інших спадкоємців, установлений в порядку кримінального провадження, не потребує процесуальної діяльності по доказуванню, а лише підлягає перевірці судом шляхом дослідження відповідного вироку суду стосовно відповідача у цивільній справі.

На думку Є. О. Рябокони, не має значення мета вчинення таких протиправних дій, так само як і наявність результату цих дій у вигляді сприяння порушника собі або іншим спадкоємцям в одержанні спадщини або збільшення частки в спадщині⁷. Тому й особи, які вчинили вбивство спадкодавця чи спадкоємця не лише з корисних мотивів, а і з ревнощів, помсти, з метою приховати інший злочин, з хуліганських та інших мотивів, повинні усуватися від спадкування, оскільки вони своїми умисними діями об'єктивно сприяли тому, що їх закликають до спадкування чи їх частка спадщини внаслідок таких дій, спрямованих проти спадкоємців, автоматично збільшується⁸.

⁶ Далі за текстом — ЦПК.

⁷ Рябокони Є. О. Усунення від права на спадкування // Там же — С. 72.

⁸ Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток : монограф. — 2-ге вид. — Київ: КНТ, 2007. — С. 209.

⁹ Далі за текстом — КК.

¹⁰ Рішення Гайворонського суду Кіровоградської області від 23.05.14 р. у справі № 385/625/14-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38823636>.

Так, Гайворонський районний суд Кіровоградської області розглянув цивільну справу про усунення від права на спадкування відповідача у зв'язку із умисним вбивством останнім спадкодавця — свого батька. Цю обставину було встановлено вироком Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 11.12.07 р., що набрав законної сили 27.12.07 р., згідно з яким відповідача було визнано винним за ч. 1 ст. 115 Кримінального кодексу України⁹ і йому призначено покарання — 10 років позбавлення волі. За таких підстав позов було задоволено, а відповідача усунено від права на спадкування¹⁰.

Слід зазначити, що коло осіб, позбавлення життя яких тягне усунення особи від права на спадкування, є вичерпним та чітко визначеним ч. 1 ст. 1224 ЦК, — це спадкодавець та можливі спадкоємці. Не може бути підставою для усунення особи від права на спадкування вбивство іншої особи, яка на момент вчинення злочину не могла бути можливим спадкоємцем.

Виходячи з положень ч. 1 ст. 1224 ЦК, визначальним для застосування преюдиції є саме умисне позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців. А відтак, вирок суду про визнання спадкоємця винним за ст. 119 КК за вбивство через необережність спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців не матиме преюдиціального значення для усунення від спадкування в цьому випадку. Крім того, не може бути усунена від права на спадкування особа, яка скоїла вбивство спадкодавця у стані неосудності, а відтак, постанова суду про застосування примусових заходів медичного характеру не тягне цивільно-правових наслідків, визначених у ч. 1 ст. 1224 ЦК.

За таких обставин помилковою є позиція окремих судів про усунення від спадкування осіб, які скоїли вбивство спадкодавця чи інших спадкоємців у стані неосудності.

Наприклад, Приморський районний суд м. Маріуполя, розглядаючи цивільну справу про усунення від права на спадкування, встановив, що відповідач позбавив життя спадкодавця — свою дружину. Відповідно до акта стаціонарної судово-психіатричної експертизи від 09.10.09 р., в період інкримінованого злочину відпо-

відач страждав на хронічне психічне захворювання. Постановою Приморського районного суду м. Маріуполя від 28.12.09 р. було визнано факт скоєння відповідачем суспільно небезпечного діяння, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК, та застосовано до нього заходи примусового медичного характеру, а саме — госпіталізацію в психіатричний заклад з посиленням наглядом. Незважаючи на вчинення злочину у стані неосудності, рішенням районного суду відповідача було усунуто від права на спадкування після смерті своєї дружини¹¹. Отже, преюдиціальне значення у наведеній справі визнано за постановою суду про встановлення факту скоєння відповідачем суспільно небезпечного діяння.

Аналогічні доводи для усунення від права на спадкування були наведені і в рішенні Комінтернівського районного суду Одеської області. Застосовуючи ч. 1 ст. 1224 ЦК, суд послався на постанову Комінтернівського районного суду Одеської області від 18.12.2008 р. у справі № 1-527/08, відповідно до якої відповідача було звільнено від кримінальної відповідальності за скоєння у стані неосудності суспільно небезпечного діяння, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК (вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині). На підставі вказаної постанови до відповідача були застосовані примусові заходи медичного характеру. Відповідач на час ухвалення судового рішення про усунення його від права на спадкування лікувався в Українській психіатричній лікарні з суровим наглядом в м. Дніпропетровськ¹².

Як зазначається в ухвалі Верховного Суду України¹³ від 17.12.08 р., **за змістом ч. 1 ст. 1224 ЦК особа усувається від спадщини лише у разі наявності умислу (вини)**. При цьому суди не врахували, що вина — це психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Умисел як форма вини має місце

у поведінці особи тоді, коли вона усвідомлює протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачає настання шкідливих наслідків такої поведінки, бажає їх настання або байдуже до них ставиться. Тобто це стосується дієздатної особи, яка здатна усвідомлювати та керувати своїми діями. У той же час з матеріалів справи вбачається, що за своїм психічним станом відповідач не усвідомлював протиправність своїх дій, а тому в його діях відсутній умисел як форма вини. З таких міркувань касаційну скаргу було задоволено частково, рішення апеляційного суду, яким відповідача усунуто від спадкування, — скасовано, а справу передано на новий розгляд до суду апеляційної інстанції¹⁴.

За змістом абз. 2 ч. 1 ст. 1224 ЦК не може бути усунуто від права на спадкування особу, яка вчинила такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом. Запровадження такої норми викликане бажанням законодавця сприяти подальшій реалізації принципу свободи заповіту: дозволяючи спадкувати особі-правопорушникові, заповідач тим самим ніби «пробачає» йому провину. Відтак, предмет доказування у відповідній справі охоплюватиметься з'ясуванням такої обставини, як можливість прощення заповідачем особи, яка вчинила злочин, шляхом складення на її користь заповіту.

2. Усунення від права на спадкування спадкоємців у зв'язку з умисним перешкодженням спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт, що потягло виникнення права на спадкування у них самих чи в інших осіб або збільшення їхньої частки у спадщині (ч. 2 ст. 1224 ЦК).

Аналіз ч. 2 ст. 1224 ЦК дозволяє вказати на такі визначальні **ознаки протиправної поведінки відповідача:**

1	дії спадкоємця мають бути умисними
2	такі дії спрямовані на перешкодження спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт
3	цивільно-правові наслідки протиправних дій відповідача у вигляді виникнення у нього чи в інших права на спадкування або збільшення їхньої частки у спадщині

¹¹ Рішення Приморського районного суду м. Маріуполя від 10.01.11 р. у справі № 2-155/11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17967361>.

¹² Рішення Комінтернівського районного суду Одеської області від 27.01.11 р. у справі № 2-519/11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14076525>.

¹³ Далі за текстом — ВСУ.

¹⁴ Ухвала Верховного Суду України від 17.12.08 р. у справі № 6-19613св08 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2692660>.

Незважаючи на те, що вказана вище норма матеріального права прямо не вимагає підтвердження в судовому порядку вчинення спадкоємцем незаконних дій, лише судові рішення може бути легітимною підставою для встановлення факту їх умисного здійснення і як наслідок — для усунення від права на спадкування.

Зміст ч. 2 ст. 1224 ЦК фактично охоплює наступні дії спадкоємців:

- умисне перешкоджання складанню заповіту;
- умисне перешкоджання внесенню змін до заповіту;
- умисне перешкоджання скасуванню заповіту.

Але ці дії породжують правові наслідки у вигляді усунення особи від права на спадкування лише за умови, що вони перебувають у причинному зв'язку з виникненням права на спадкування у такої особи, або в іншої особи чи із збільшенням їхньої частки у спадщині. Причинний зв'язок між умисними діями особи та зазначеними наслідками позначається у ч. 2 ст. 1224 ЦК словом «сприяв», тобто дії відповідача можуть бути лише однією з кількох причин, що потягли наслідки у вигляді позбавлення права на спадкування. Гіпотеза правової норми, що сформульована у ч. 2 ст. 1224 ЦК, не охоплює всі випадки умисного перешкоджання особою вільного волевиявлення спадкодавця при складенні, зміні або скасуванні заповіту. Зокрема, нею не охоплюється перешкоджання вільному волевиявленню спадкодавця при складенні заповіту шляхом погрози, насильства чи обману. Але це не є підставою для поширеного тлумачення ч. 2 ст. 1224 ЦК чи застосування її за аналогією із зазначеними випадками¹⁵.

Доказом перешкоджання складенню заповіту може бути ізоляція особи, позбавлення її можливості користуватися телефоном, вилучення паспорта тощо.

Згідно з ухвалою ВССУ від 25.05.16 р. у справі № 202/9909/14-ц дії, спрямовані на перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт або внести до нього зміни або скасувати, самі по собі не тягнуть усунення особи від права на спадкування, а лише за умови, що зазначені дії перебувають у причинному зв'язку з виникненням права на спадкування у такої особи або в іншої особи чи із збільшенням їхньої частки у спадщині¹⁶.

Аналіз судової практики свідчить, що суди переважно відмовляють у задоволенні позовів про усунення від права на спадкування на підставі ч. 2 ст. 1224 ЦК. Це обумовлено недоведеністю обставин, про які йшлося вище.

Так, позивач звернулася до суду з позовом, в якому просила усунути спадкоємця за заповітом — сина їхньої зі спадкодавцем троюрідної сестри — від права на спадкування.

Свої вимоги обґрунтовувала тим, що протягом тривалого часу надавала матеріальну допомогу спадкодавцю (своїй рідній сестрі). Починаючи з кінця 2008 року її сестра потребувала нагляду, оскільки перебувала уже на 73 році життя та набула ряд хронічних захворювань за віком. Позивач часто навідувала свою сестру, привозила ліки, одяг, харчі, всяко допомагала їй по господарству, намагалась її підтримати, як морально та матеріально, так і фізично. Одного вечора сестра розповіла їй, що допустилась помилки, а саме в 2007 році їхня троюрідна сестра попросила її скласти заповіт на свого сина — відповідача у справі, однак зараз вона б хотіла змінити спадкоємця за заповітом, заповівши все своє майно їй.

На початку 2013 року позивач дізналась, що її сестру забрала їх троюрідна сестра до себе додому в село Кропивник Долинського району, де її утримують і не підпускають нікого з близьких. Вважає, що рідний дядько відповідача на прохання троюрідної сестри, його матері, захищаючи інтереси свого племінника, маючи на меті перешкодити спадкодавцеві скасувати заповіт чи змінити у ньому спадкоємця, змусив її 16.08.2013 р. покинути приміщення будинку, де проживала її сестра. З цих міркувань просила усунути сина своєї троюрідної сестри, на користь якого складено заповіт, від спадкування на підставі ч. 2, 5 ст. 1224 ЦК.

Відповідач та його представник позовні вимоги не визнали та просили відмовити у задоволенні позову через його безпідставність та надуманість.

Відмовляючи в задоволенні позову, суд відзначив, що доводи позивача про те, що заповідач була ізольована умисними діями відповідача та його близьких родичів, що не давало їй змоги з'явитись за місцем укладення

¹⁵ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: [В 4 т.] / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. — Т. 3. — Київ: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. досліджень, 2005. — С. 781, 782.

¹⁶ Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57926520>.

заповіту, а саме в с. Старий Мізунь, щоб скасувати вказаний заповіт, змінити його чи скласти новий, не знайшли свого підтвердження в судовому засіданні та спростовуються поясненнями відповідача¹⁷.

В юридичній літературі висловлюється позиція, що усунення від права на спадкування осіб, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести зміни або його скасувати з метою виникнення у них права на спадкування чи збільшення частки у спадщині може бути в окремих випадках встановлене і судовим вироком, коли мотивом умисного злочину (заподіяння тілесних ушкоджень, катування, погрози вбивством тощо) проти спадкодавця стало спонукання його вчинити дії в інтересах певної особи, проти своєї волі¹⁸. Утім, така точка зору видається необґрунтованою. Обставини перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт, внести зміни або його скасувати мають бути

встановлені судовим рішенням, ухваленим в порядку цивільного судочинства.

3. Усунення від права на спадкування:

— у зв'язку з позбавленням батьківських прав щодо дитини у разі спадкування після неї за законом, і такі права не були поновлені на час відкриття спадщини;

— батьків (усиновлювачів) та повнолітніх дітей (усиновлених), а також інших осіб, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом (ч. 3 ст. 1224 ЦК).

Вичерпний перелік підстав для позбавлення батьківських прав визначений у ст. 164 Сімейного кодексу України¹⁹. Зокрема, мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він:

1	не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування
2	ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини
3	жорстоко поведуться з дитиною
4	є хронічними алкоголіками або наркоманами
5	вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва
6	засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини

На підставі ст. 169 СК ці особи можуть бути поновлені в батьківських правах. Як і позбавлення, поновлення в батьківських правах здійснюється виключно на підставі рішення суду. Принциповим у цьому випадку буде наявність судового рішення про поновлення батьківських прав, що набрало законної сили, на день відкриття спадщини.

Як зазначено в п. 6 постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику у справах про спадкування»²⁰ від 30.05.08 р. № 7, правило абз. 2 ч. 3 ст. 1224 ЦК стосується особи, яка зобов'язана була утримувати спадкодавця згідно з нормами СК. Факт ухилення особи від

виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця встановлюється судом за заявою заінтересованої особи (інших спадкоємців або територіальної громади). При цьому слід враховувати поведінку особи, розуміння нею свого обов'язку щодо надання допомоги, її необхідність для існування спадкодавця, наявність можливості для цього та свідомого невиконання такою особою встановленого законом обов'язку. Непред'явлення спадкодавцем, який мав право на утримання, позову про стягнення аліментів до особи, яка претендує на спадщину, не є достатньою підставою для відмови в позові про усунення від права на спадкування.

¹⁷ Рішення Долинського районного суду Івано-Франківської області від 20.11.14 р. у справі № 343/1506/14-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41598511>.

¹⁸ Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — Київ: Ін Юре, 2008. — С. 56.

¹⁹ Далі за текстом — СК.

²⁰ Далі за текстом — постанова Пленуму ВСУ № 7.

Невиконання батьками своїх аліментних обов'язків по відношенню до своєї дитини є окремою підставою усунення їх від спадкування, яка не пов'язана з позбавленням їх батьківських прав. До цієї групи негідних спадкоємців належать особи, правовий обов'язок яких складають заходи щодо утримання інших осіб. Ці обов'язки містяться в СК і стосуються:

— батьків по відношенню до своїх неповнолітніх дітей (ст. 180 СК). Утім слід брати до уваги й можливість звільнення батьків від обов'язку утримувати своїх дітей (ст. 188 СК). За наявності рішення суду про це батьки (один із них) не можуть позбавлятися права на спадкування;

— батьків по відношенню до своїх повнолітніх працездатних дочки, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надати (ст. 198 СК);

— повнолітніх дітей по відношенню до батьків (ст. 202 СК);

— баби, діда по відношенню до онуків (ст. 265 СК);

— онуків, правнуків по відношенню до баби, діда, прабаби, прадіда (ст. 266 СК);

— повнолітніх братів та сестер по відношенню до малолітніх, неповнолітніх, непрацездатних братів та сестер, які потребують матеріальної допомоги і якщо вони не мають батьків, чоловіка, дружини або ці особи з поважних причин не можуть надати їм належного утримання (ст. 267 СК);

— мачухи, вітчима по відношенню до пасинків та падчериць, які з ними проживають, якщо у них немає матері, батька, діда, баби, повнолітніх братів та сестер або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання (ст. 268 СК);

— падчерки, пасинки по відношенню до мачухи, вітчима (ст. 270 СК);

— особи по відношенню до родичів, з ким вона проживала однією сім'єю до досягнення повноліття (ст. 271 СК), та, навпаки, осіб по відношенню до дитини, які її виховували (ст. 269 СК).

Слід підкреслити, що як підстава для усунення від права на спадкування в окреслених випадках має враховуватися не просто факт того, що батьки або один із них не утримували свою неповнолітню дитину, а те,

що вони неправомірно ухилялися від цього обов'язку. Те ж стосується й інших вказаних вище осіб²¹.

Аналіз судової практики свідчить, що суди не завжди враховують роз'яснення, викладені у п. 6 постанови Пленуму ВСУ № 7.

До суду з позовом про усунення від права на спадкування звернулася дружина спадкодавця. Позов обґрунтовувався тим, що відповідач у справі — мати спадкодавця, маючи можливість надавати необхідну допомогу синові, який внаслідок важкого захворювання був у безпорадному стані, ухилялася від такого обов'язку, внаслідок чого має бути позбавлена частки у спадковому майні за законом. Рішенням районного суду позовні вимоги задоволені повністю.

Скасовуючи зазначене рішення, апеляційний суд відзначив, що суд першої інстанції безпідставно застосував ч. 3 ст. 1224 ЦК за відсутності для цього передумов: наявності рішення суду щодо встановлення необхідної обставини. З аналізу ст. 198 СК вбачається, що для усунення відповідача від спадкування за законом з урахуванням змагальності цивільного процесу, позивачу необхідно було довести, а суду встановити факт ухилення від виконання встановленого СК обов'язку відповідача по матеріальному забезпеченню спадкодавця, якщо той потребував такої допомоги через безпорадний стан.

Посилання позивача на перебування спадкодавця в безпорадному стані згідно з медичними документами спростовується матеріалами справи, оскільки тільки в довідці МСЕК серії АВ № 0067513 від 06.06.13 р. наявний висновок про його значну залежність від інших осіб у виконанні життєво-важливих соціально-побутових функцій та часткову нездатність до виконання окремих елементів самообслуговування, що в сукупності із твердженнями позивача про належне здійснення нею постійного догляду та допомоги хворому виключає перебування його у безпорадному стані та потреби додаткового догляду з боку інших осіб, в тому числі матері.

Ще до прогресу хвороби відповідач забезпечила свого сина житлом на підставі договору дарування, що сторонами визнається.

Таким чином, твердження позивача щодо перебування спадкодавця за життя внаслідок хвороби у безпорадному стані, яке потребувало обов'язкового

²¹ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. — Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасиво-Фатеевої. — Х., 2009. — С. 96, 97.

додаткового догляду також з боку матері, понесення будь-яких витрат на лікування та звернення спадкодавця до матері про надання на це матеріальної допомоги, і, як наслідок, свідомого ухилення відповідача від обов'язку утримання сина на умовах змагальності та диспозитивності цивільного процесу належним чином не доведені.

Такі висновки суду першої інстанції спростовуються обставинами та матеріалами справи, коли спадкодавець для виконання життєво-важливих та соціально-побутових функцій отримувач належний догляд від своєї співмешканки, а згодом і дружини, отримувач додаткові умови забезпечення життєдіяльності шляхом здачі в оренду частини належного йому приміщення, в якому мешкав, вчиняв цивільно-правові угоди за значні суми, доводять самостійне забезпечення умов свого життя.

Сам факт наявності інвалідності I групи, перебування на лікуванні та покази свідків про отримання допомоги лише з боку позивача не створює в сукупності умов, передбачених законом, для усунення від права на спадкування.

З наведених міркувань апеляційний суд скасував рішення суду першої інстанції та відмовив у задоволенні позовних вимог про усунення від права на спадкування за законом²².

4. Усунення від права на спадкування особи, шлюб якої із спадкодавцем є недійсним або визнаний таким за рішенням суду. Якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу (ч. 4 ст. 1224 ЦК).

Недійсний шлюб не породжує тих наслідків, яких набувають подружжя (ч. 1 ст. 45 СК), а відтак — і права спадкування один після одного. Адже до спадкоємців за законом належать лише подружжя, тобто особи, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. При цьому рішення суду про визнання шлюбу недійсним може набрати законної сили як до, так і після відкриття спадщини. Стаття 42 СК містить застереження, що право

на звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним мають не лише дружина або чоловік, а й інші особи, права яких порушені у зв'язку з реєстрацією цього шлюбу, батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи, прокурор, орган опіки та піклування, якщо захисту потребують права та інтереси дитини, особи, яка визнана недієздатною, або особи, дієздатність якої обмежена.

5. Усунення від права на спадкування за законом спадкоємця, який ухилився від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані (ч. 5 ст. 1224 ЦК), є, напевне, найбільш поширеною підставою позбавлення особи права на спадкування.

Для постановлення рішення про усунення від спадкування за ч. 5 ст. 1224 ЦК мають бути надані належні та допустимі докази, які б свідчили про те, що спадкодавець потребував допомоги відповідача, а останній мав можливість її надати, проте ухилився від обов'язку щодо її надання.

В абз. 3 п. 5 постанови Пленуму ВСУ № 7 визначено, що безпорадним слід розуміти стан особи, зумовлений похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом, коли вона не може самостійно забезпечити умови свого життя, потребує стороннього догляду, допомоги та піклування.

Ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який її потребував, полягає в умисних діях чи бездіяльності особи, спрямованих на уникнення від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцю. Тобто ухилення, пов'язане з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконувати, але не вчиняла необхідних дій.

Крім цього, підлягає з'ясуванню судом питання, чи потребував спадкодавець допомоги від спадкоємця за умови отримання її від інших осіб, чи мав спадкоємець матеріальну та фізичну змогу надавати таку допомогу.

Для задоволення позовних вимог у справах про усунення від права на спадкування відповідно до ч. 5 ст. 1224 ЦК має значення сукупність обставин:

— ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги при можливості її надання;

²² Рішення апеляційного суду Чернівецької області від 25.01.17 р. у справі № 727/3905/16 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64259996>.

— перебування спадкодавця в безпорадному стані, потреба спадкодавця в допомозі саме цієї особи.

Лише при одночасному настанні наведених обставин і доведеності зазначених фактів в їх сукупності спадкоємець може бути усунений від спадкування.

Сам по собі факт рідких відвідувань відповідачем спадкодавця не є достатньою підставою для усунення від спадкування за ч. 5 ст. 1224 ЦК²³. Крім того, та обставина, що спадкодавець зловживав спиртними напоями, перебував на обліку у лікаря-нарколога, мав борги по оплаті за комунальні послуги, не свідчить про його безпорадний стан у розумінні ч. 5 ст. 1224 ЦК²⁴. Так само не свідчить про безпорадний стан та обставина, що мати позивача після інсульту, перенесеного у 2002 році, проживала сама у однокімнатній квартирі, ходила з допомогою палички, а позивач та її діти приносили їй продукти харчування²⁵.

По одній справі ВССУ, відмовляючи у задоволенні вимоги про усунення від права на спадкування за досліджуваною підставою, врахував ту обставину, що відповідачі у справі на час смерті спадкодавця були особами старшого за нього віку²⁶.

Для ухвалення рішення про усунення від спадкування на підставі ухилення від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані, позивачем у справі мають бути надані належні та допустимі докази, які б свідчили про те, що спадкодавець потребував допомоги відповідача, останній мав можливість її надати, проте ухилився від обов'язку щодо її надання. У кожній конкретній справі суд повинен дати оцінку, за який період, з якого часу потребував сторонньої допомоги спадкодавець, які негативні наслідки настали від того, що спадкоємець злісно ухилився від надання допомоги, яка їх тяжкість (прискорена смерть спадкодавця, прогресуюча хвороба, смерть від недоїдання, холоду і т. ін.)²⁷.

Вимога про усунення від права на спадкування може бути пред'явлена лише після відкриття спад-

щини. В переважній більшості випадків відповідний позов подається протягом строку, встановленого для прийняття спадщини. Проте не можна виключати подання такого позову й після спливу шестимісячного строку, коли всім спадкоємцям видані свідоцтва про право на спадщину і спадкове майно вже фактично перебуває в їх володінні. В такому разі позивач повинен ставити питання не лише про усунення від права на спадкування, а й визнання свідоцтв про право на спадщину недійсними та витребування майна. Оскільки при усуненні від права на спадкування відпадає легітимна підстава набуття спадкового майна, підлягають застосуванню правила, що регулюють повернення безпідставно набутого майна (гл. 87 ЦК).

Вимога про усунення спадкоємця від права на спадкування може бути пред'явлена особою, для якої таке усунення зумовлює пов'язані зі спадкуванням права та обов'язки (збільшення частки у спадщині, зміна черговості одержання права на спадкування). Часто вимога про усунення від права на спадкування поєднується з вимогою: про зміну черговості одержання права на спадкування в порядку ч. 2 ст. 1259 ЦК; надання додаткового строку, достатнього для подання заяви про прийняття спадщини на підставі ч. 3 ст. 1272 ЦК.

Виявлення недостойного спадкоємця не виявляється складним за наявності інших спадкоємців, оскільки саме вони зацікавлені в цьому. Складнішою є ситуація, коли до спадкування закликається лише один спадкоємець, адже жоден орган не веде реєстр осіб, які скоїли умисні протиправні дії стосовно спадкодавця або інших осіб. А відтак нотаріус може видати свідоцтво про право на спадщину такому спадкоємцю, не знаючи про поведінку останнього.

З позовом про усунення від права на спадкування може звернутися не лише спадкоємець, а й виконавець заповіту у випадку його призначення. Крім того, якщо до спадкування закликається лише один спадкоємець, стосовно якого ставиться питання про позбавлення спадкових прав, позивачем може виступати орган міс-

²³ Ухвала ВСУ від 25.03.09 р. у справі № 6-6032св08 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/4501660>.

²⁴ Ухвала апеляційного суду Житомирської області від 16.02.10 р. у справі № 22-ц/405 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8045317>.

²⁵ Ухвала апеляційного суду Київської області від 23.11.10 р. у справі № 22-ц/7609/2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/12417843>.

²⁶ Ухвала ВССУ від 09.04.14 р. у справі № 6-27762св13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38359629>.

²⁷ Гузь Л. Є. Практика застосування спадкового права в судовій та нотаріальній діяльності. — Харків: Право, 2015. — С. 24.

цевого самоврядування. Це пояснюється тим, що за відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття, спадщина визнається відумерлою і переходить у власність територіальної громади. Причому ст. 1277 ЦК зобов'язує орган місцевого самоврядування звертатися до суду із заявою про визнання спадщини відумерлою²⁸. Аналіз судової практики свідчить, що органи місцевого самоврядування звертаються до суду з позовами про усунення спадкоємця від права на спадкування²⁹.

Слід врахувати, що у правозастосовній практиці часто не враховується самостійність двох окремих підстав для усунення від права на спадкування, визначених в абз. 2 ч. 3 ст. 1224 ЦК та у ч. 5 ст. 1224 ЦК. Суди в окремих випадках посилаються в мотивувальній частині рішення одночасно на вказані норми³⁰. Зазначені підстави, незважаючи на зовнішню схожість, мають різний зміст, що й зумовило їх виокремлення та структурне розміщення в різних частинах ст. 1224 ЦК.

Так, для усунення від спадкування на підставі абз. 2 ч. 3 ст. 1224 ЦК необхідно довести факт ухилення від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, встановленого в СК.

При вирішенні спору про усунення від права на спадкування за ч. 5 ст. 1224 ЦК вирішальне значення має встановлення саме безпорадного стану померлого, від надання допомоги якому ухилився відповідач. Причому у наведеній нормі міститься застереження про «ухилення від надання допомоги», а не про «ухилення від виконання обов'язку», про що йдеться в абз. 2 ч. 3 ст. 1224 ЦК.

Одним із дискусійних як у теоретичній площині, так і в судовій практиці залишається питання щодо

можливості закликання до спадкування за правом представлення нащадків «недостойного» спадкоємця, померлого до відкриття спадщини. Тобто чи поширюються наслідки «недостойності» особи на його спадкоємців? У правовій доктрині є як противники³¹, так і прихильники³² можливості спадкування за правом представлення спадкоємцями особи, усуненої від права на спадкування.

Відповідь на це запитання криється у з'ясуванні сутності спадкування за правом представлення, під яким розуміють особливий порядок спадкування за законом, за яким до спадкування закликаються особи, які заступають собою місце спадкоємця, що помер раніше, ніж спадкодавець³³. Спадкоємець, який закликається до спадкування, нікого крім себе ні фактично, ні юридично не представляє, а тому має самостійно відповідати тим умовам і вимогам закону, з наявністю яких пов'язане закликання до спадкування. Така особа є безпосереднім та самостійним наступником *спадкодавця* на підставі закону в силу кровної спорідненості з останнім, а не в якості наступника або представника спадкоємця, померлого до відкриття спадщини. Про самостійний характер спадкування осіб за правом представлення свідчить і та обставина, що вони відповідають не за боргами спадкоємців, померлих до відкриття спадщини, а лише за боргами спадкодавця у розмірі, встановленому ст. 1282 ЦК. І напевне, це є ключовим у визначенні правового статусу особи, яка спадкує за правом представлення.

Спадкоємці особи, усуненої від права на спадкування та померлої до відкриття спадщини, не можуть бути автоматично позбавлені спадкових прав на підставі ст. 1224 ЦК.

²⁸ Кухарев А. Е. Процессуальные аспекты рассмотрения судом дел об устранении от права на наследование // Цивилистическая процессуальная мысль. Международный сборник научных статей. Вып. 4 «Адвокатура» / Под. ред. д.ю.н., проф. С. Я. Фурсы. — Киев: Алерта, 2015. — С. 183, 184.

²⁹ Див., напр.: ухвала апеляційного суду Житомирської області від 16.02.10 р. у справі № 22-ц/405 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8045317>.

³⁰ Див., напр.: ухвала апеляційного суду Одеської області від 17.11.15 р. у справі № 22-ц/785/5857/15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53633502>; ухвала апеляційного суду Дніпропетровської області від 02.08.10 р. у справі № 22ц-4600/10 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56741833>.

³¹ Печений О. П. До питання про спадкування за правом представлення // Вісник НАПН України. — 2012. — № 1. — С. 115.

³² Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные. — Москва: Статут, 2003. — С. 376, 377; Хаскельберг Б. Л. Гражданское право: Избранные труды. — Томск: Издательство «Красное знамя», 2008. — С. 375—382.

³³ Детальніше про це див.: Кухарев О. Є. Правове становище осіб, які закликаються до спадкування за правом представлення // Підприємництво, господарство і право. — 2011. — № 8. — С. 50—54.

По-перше, особа спадкує за правом представлення як самостійний наступник у правах та обов'язках спадкодавця, а не спадкоємця, якого було усунуто від права на спадкування. Відтак, необґрунтованим є твердження, що «право на прийняття спадщини в цьому випадку не переходить, оскільки недостойний спадкоємець такого права був позбавлений та, відповідно, не мав». Від спадкоємця, померлого до відкриття спадщини, при спадкуванні за правом представлення, жодного права не переходить.

По-друге, механізм усунення від права на спадкування пов'язаний з протиправною поведінкою конкретного суб'єкта, а відтак, має виключно особистий характер.

По-третє, ст. 1224 ЦК є імперативною та містить вичерпний (закритий) перелік як підстав для усунення від права на спадкування, так і суб'єктів, на яких ця норма поширюється. Жодного застереження про можливість усунення від права на спадкування спадкоємців особи, яка вчинила протиправні дії, закон не містить. Для прикладу, відповідно до ст. 1146 ЦК РФ не спадкують за правом представлення нащадки недостойного спадкоємця. За правилом ч. 3 ст. 1062 ЦК Республіки Білорусь, нащадки померлого спадкоємця, який був усунений від спадкування, також можуть бути усунені від спадкування за правом представлення, якщо суд визнає їх спадкування таким, що суперечить засадам моральності.

Рішенням районного суду було усунуто від спадкування сина особи, яка скоїла вбивство спадкодавця, була засуджена до позбавлення волі та померла під час відбування покарання.

Суд відзначив, що відповідно до ч. 1 ст. 1224 ЦК не мають право на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. Відтак з позбавленням права на спадкування спадкоємця позбавляються права на спадкування і спадкоємці після нього, в порядку переходу права на прийняття на-

лежної йому частки спадщини (спадкова трансмісія), тобто позбавляється права на спадкування відповідач у справі — син спадкоємця, який скоїв вбивство спадкодавця. Причому у наведеній справі відповідач був малолітнім, у зв'язку з чим позов було пред'явлено до його матері як законного представника. Привертає увагу і та обставина, що суд усунув від права на спадкування як відповідача, так і його померлого батька³⁴.

Як зазначалося вище, ст. 1224 ЦК містить вичерпний перелік підстав для усунення спадкоємців від права на спадкування, який не може бути розширений. Хоча окремі дослідники пропонують такі підстави тлумачити розширено. Так, у юридичній літературі висловлюється позиція, що приховування спадкоємцем відомостей про іншого спадкоємця є підставою для визнання такого спадкоємця негідним з позбавленням його права на спадщину³⁵. Судова практика склалася таким чином, що підстава для усунення від спадкування має бути не лише належним чином підтверджена, а й прямо визначена матеріальним законом. Зокрема, суд відмовив у задоволенні позову, який обґрунтовувався тим, що відповідач спонукала спадкодавця до вживання алкогольних напоїв шляхом регулярного купування спиртного, а причиною смерті останнього був цироз печінки³⁶.

Позбавлення особи права спадкувати — це захід, що має застосовувати лише в крайньому випадку з урахуванням передусім характеру поведінки відповідача.

Причому неприязні стосунки спадкодавця з відповідачем, відсутність у померлого бажання щодо передачі спадкових прав відповідачу не може вважатися достатньою підставою для усунення від права на спадкування.

Так само не може виступати підставою для усунення спадкоємця від права на спадкування ненадання відповідачем матеріальної допомоги спадкодавцеві в тому обсязі, в якому така допомога надавалася позивачем³⁷.

³⁴ Рішення Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 04.12.15 р. у справі № 195/1499/15-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54281324>.

³⁵ Пашков М. Недостойное поведение наследника как основание лишения его права наследования // Нотариус. — 1999. — № 5. — С. 46.

³⁶ Рішення Подільського суду м. Києва від 29.05.12 р. у справі № 2-5212/11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25099172>.

³⁷ Див., напр.: рішення апеляційного суду Дніпропетровської області від 02.08.10 р. у справі № 22ц-4600/10 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56741833>.